

УДК 323.12(=163.41)(497.115)“1980/1982”(046)

Пејтар РИСТАНОВИЋ

ЛИСТОВИ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И „КОСОВСКО ПИТАЊЕ“ 1980-1982

Апстракт: У раду се, на основу писања званичних листова Српске православне цркве, *Православља* и *Гласника*, прате промене у деловању и јавном ставу цркве према проблемима са којима су се српски народ и СПЦ суочавали на простору Косова и Метохије почетком осамдесетих година 20. века. Писање црквених листова упоређено је са писањем друге штампе, Танјуговим билтенем за религију и објављеним изворима, како би се констатовало постепено све смелије деловање цркве у годинама када се отварало „Косовско питање“ у југословенској јавности.

Кључне речи: Српска православна црква, Косово и Метохија, исељавање Срба, побуна на Косову 1981, паљење Пећке Патријаршије, *Православље*, *Гласник*

Значај листова *Православље* и *Гласник* није био у величини тиража нити у утицају који су имали на јавно мњење. Он је првенствено проистакао из чињенице да су то били званични листови Српске православне цркве (СПЦ). На основу њихове уређивачке политике могу се извести закључци о положају СПЦ у овом периоду, јавним и прикривеним ставовима о појединим питањима, утицају цркве и њеном односу са режимом. Услед недостатка других извора, пре свега архивских фондова Комисије за односе са верским заједницама Извршног већа (ИВ) Социјалистичке аутономне покрајине (САП) Косово, Савезног извршног већа (СИВ), ИВ Скупштине СР Србије, као и архива Епархије рашко-призренске, чија ми је грађа и поред више молби остала недоступна, црквена штампа допуњена са објављеним изворима из архива

* Истраживач приправник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, petar.ristanovic@gmail.com

** Рајд је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Епархије рашко-призренске и архива Синода СПЦ омогућава да се отвори ова важна тема и постави основа за нека будућа истраживања.

СПЦ је преживљавала тешке деценије у периоду комунистичког режима. Представници цркве, као и сама СПЦ преко својих званичних гласила, морали су у јавним иступањима да пажљиво вагају сваки корак. Због тога се ниједан текст о друштвено осетљивој теми, као што су били догађаји на Косову и Метохији, у овим листовима није нашао случајно.

Православље су званичне новине српске Патријаршије.¹ Њихов тираж је почетком осамдесетих година био око 25 000 примерака. У листу су претежно биле заступљене теме из дневног живота цркве, теолошке теме, као и текстови везани за историју и традицију СПЦ. Поред званичних посланица и обраћања патријарха верницима, доминирали су извештаји са црквених прослава, осећења храмова и сличних манифестација.

Аутори чланака били су претежно из редова нижег свештенства, повремено ученици богословије, а о важнијим темама писали су и истакнути богослови. Временом је спектар тема *Православља* постајао све шири. Текстови су почели да се баве осетљивим темама југословенског друштва, па је растао и број истакнутих аутора.

Уредник листа у периоду 1975-1983, протођакон Радомир Ракић, наводи да је једна од најбољих страна листа била добра сарадња са нижим свештенством, које је масовно писало за *Православље*. Утицај и домет листа у јавности био је доста ограничен. Тираж није одговарао броју верника СПЦ.²

Гласник је био званични службени лист СПЦ. У њему је било заступљено знатно мање тема. Излазио је једном месечно, првог у месецу. Лист се састојао од службеног и несљубеног дела. У службеном делу доношени су административни подаци и званична обраћања црквених великодостојника. Сљубене податке и обавештења пратила је и стална рубрика „Питања и одговори“, у којој су се налазили одговори на питања читалаца, претежно из редова нижег свештенства, из области теолошке теорије и праксе. У несљубеном делу налазиле су се приче из историје цркве, теме из теолошке

1 Први број *Православља* изашао је 15. априла 1967. године. Издавач је Информативно-издавачка установа Светог архијерејског синода Српске православне цркве. Новине излазе уз благослов Патријарха српског. (<http://www.pravoslavje.spc.rs/>). Прве године из штампе је изашло 18 бројева, док је од следеће, 1968. године, излазило по 24 броја годишње. Новине су излазиле полумесечно, 1. и 15. сваког месеца.

2 О томе сведочи и сам уредник у обраћању читаоцима децембра 1980. године: „У овој истој земљи лист једне сестринске Цркве штампа се у 100 000 примерака, а целокупна популација у тој републици је око два милиона људи. И док је црквена штампа у свету веома снажна и има велики број читалаца, дотле код нас има пароха који примају само по један број наших листова, без жеље да га препоруче својим парохијанима. Такав заборавља да је улазак црквеног листа у кућу његовог парохијана скоро раван његовом уласку!“, *Православље*, 15. децембар 1980, бр. 330, 7.

теорије и вести из хришћанског света. Лист је имао мало додира са дневним догађањима. Они се помињу ретко, претежно кроз опште извештаје о активностима црквених великодостојника, написане у строго информативном тону. Сама чињеница да је одјек неке актуелности нашао, макар и посредно, своје место на страницама *Гласника*, сведочи о значају тог догађаја за СПЦ.

Поред *Православља* и *Гласника* постојало је још листова које су издавале поједине епархије СПЦ и удружења свештеника. Ова два листа су, међутим, била најтиражнија и свакако најважнија.

Година 1980.

Током седамдесетих година о проблемима са којима се суочавао српски народ и СПЦ на територији САП Косово³ у медијима се није извештавало. Први наслови о ситуацији у покрајини појавили су се тек након албанских демонстрација у пролеће 1981. године. Српски народ је до тада већ дуже од дванаест година масовно напуштао Косово и Метохију. Егзодус је добио на интензитету после Брионског пленума али се о њему ћутало.⁴

3 Статус области Косова и Метохије у оквиру послератне Југославије решен је тек након Резолуције Обласне народне скупштине Косова и Метохије 10. јула 1945, чије је одлуке потврдио АВНОЈ 7. августа 1945. године, као и Закон о успостављању Аутономне Косовско-метохијске области (1.9.1945). Косово и Метохија су прикључени федералној Србији. Овакво стање потврђено је Уставом ФНРЈ 1946. и Уставом НР Србије 1947. године. (Љубодраг Димић, *Историја српске државности III, Србија у Југославији*, САНУ, Нови Сад, 2001, 301) Косово и Метохија су ушли у састав Републике Србије као аутономна покрајина, са дефинисаним границама које нису имале ни етничку ни историјску подлогу. На седници ИК ПК ЦК Србије за Косово и Метохију априла 1968. Фадиљ Хоџа је изнео од раније присутне захтеве Албанаца са Косова: да покрајине постану конститутивни елемент федерације, да назив покрајине буде само Косово и да се као службена застава употребљава шиштарска албанска застава. Политичким притиском, уз подршку словеначких и хрватских политичара, подржани националистичким демонстрацијама 27. новембра 1968. године, Шиштари су успели у остваривању својих захтева. Године 1968. из назива покрајине избрисана је реч Метохија. (Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија - историја и идеологија*, Чигоја штампа, Београд, 2007, 227.) VII уставни амандман донет 26.12.1968. уздигао је покрајину фактички до положаја републике а све је крунисано почетком марта 1969. доношењем Уставног закона Косова, уместо дотадашњег Статута покрајине. (Предраг Илић, „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста“, у: *Косово и Метохија – прошлости, садашњости, будућности*, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд, 2007, 170.)

4 Исељавање Срба са Косова и Метохије одвијало се и пре пада Александра Ранковића. Поједини функционери КПЈ су касније тврдили да исељавање није било повезано са Брионским пленумом, Уставним амандманима (1967, 1968. и 1971) и VI пленумом ЦК СКС 1968. године. (Интервју Станета Доланца, „Хоћемо да кажемо све“, *НИН*, бр. 1580,

Данас симптоматично изгледа одсуство свих врста вести са териотрије САП Косово. На страницама дневне и недељне штампе повремено су објављивани извештаји о економској ситуацији и друштвеним актуелностима, али у значајно мањој мери него што је то био случај са неким другим крајви-ма Југославије. Овакву политику следили су и званични црквени листови. О проблемима са којима се СПЦ сусрела на простору Епархије рашко-призренске, која је обухватала највећи део територије САП Косово, на страницама *Православља* и *Гласника* током 1980. године нема ни речи.

На страницама *Гласника* током 1980. године нема ни помена догађаја са простора Косова и Метохије. То је донекле разумљиво због природе листа и изостанка посета високих црквених великодостојника покрајини.

У *Православљу* пет текстова говори о дешавањима у Епархији рашко-призренској. Четири су била текући извештаји⁵, а њихови аутори студенти богословије и локални пароси. Само један текст може се издвојити као важнији. То је опширан извештај о посети патријарха Германа Косову и Метохији током октобра месеца.⁶ Текст је строго информативан. Забележене су активности патријарха, рута његовог пута и манастири које је посетио, али нема ни речи о евентуалним проблемима у епархији. Надахнуто излагање ученика богословије, који у склопу текста описује свој доживљај посете патријарха, доприноси утиску да у епархији влада ред и благостање. Документи сведоче да није било тако.

У извештају епископа Павла Светом архијерејском синоду, од 1. априла 1980. године, наводе се бројни проблеми са којима се сусрећу свештенство и верници СПЦ у епархији рашко-призренској: два ђака богослова нападнута су и исечена по рукама и леђима 25. јуна 1980. у Призрену; три дана касније, 28. јуна, један младић је напао и повредио протојереја такође у Призрену; манастири су незаштићени и стално се суочавају са крађом дрва и протеривањем и испашом стоке на манастирском имању, уништавањем и крађом манастирске имовине. Епископ Павле наводи:

12. април 1981). Међутим, чињеница је да је непосредно након Брионског пленума дошло да масовног отпуштања и протеривања Срба са послова у државној управи (Здравко Вуковић, *Од деформација СДБ до масйока и либерализма: моји сивонографски записи 1966-1972. године*, Народна књига, Београд, 74-75) и јачања албанског сецесионистичког покрета (Предраг Илић, *нав. дело*, 167). То је довело до све масовнијег иселавања Срба, које је значајно изменило етничку слику Косова и Метохије. Марина Благојевић, „Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије“, у: *Косово и Метихија – прошлости, садашњости, будућности*, 153; Душан Т. Багаковић, *нав. дело*, 227-230.

5 „Призренски хор у манастиру Девич“, *Православље*, бр. 317, 15. јун 1980, 10; „Поново у школским клупама“, *Православље*, бр. 318, 1. јул 1980, 5; „Еп. Павле са својим свештенством“, *Православље*, бр. 323, 1. септембар 1980, 12; „У Приштини освећена нова крстионица“, *Православље*, бр. 329, 1. децембар 1980, 9.

6 *Православље*, 15. новембар 1980, 1-3.

„Кад сам пре 23 године долазио на Епархију рашко-призренску, знао сам да ме тамо неће очекивати путеви посути цвећем, него тешкоће разне врсте. [...] Кроз ове 23 године невоља је било доста, али ми се чини да нас веће до сада нису сналазиле од оних у току прошле и почетком ове године.“⁷

За све то време монаси и монахиње доживљавају вербалне претње а догађају се и физички насртаји. Епископ Павле наводи да „износећи ове и сличне невоље, годинама сам молио власти да учине крај застрашивању, шовинистичким испадима и терору над нашим верницима, свештенству и монасима, што уноси забуну, немир и несигурност, те се наши верници исељавају.“⁸

У СПЦ је преовладавало уверење да проблеме треба решавати кроз институције система, пре свега Комисију за односе са верским заједницама ИВ САП Косово и ИВ Скупштине СР Србије. Слично уверење је делио и тадашњи епископ рашко-призренски Павле.⁹

Година 1981.

Године 1981. дошло је до извесних промена. Број текстова о догађајима са територије Епархије рашко-призренске није се значајније променио. У *Православљу* је објављено четири текста, док *Гласник* у оквиру два краћа извештаја помиње дешавања у овој епархији. Садржај текстова је, међутим, до некле другачији. За разлику од претходне године, само један текст је строго информативан. То је извештај о постављању нових звона на Саборној цркви у Призрену.¹⁰ Сви остали текстови у мањој или већој мери садрже осврте или инсинуације на проблеме српског народа и СПЦ на Косову и Метохији.

7 Саво Б. Јовић, *Ејничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Информативно-издавачка установа Српске православне цркве, Београд 2007, 149.

8 Свети архијерејски синод СПЦ је примио извештај епископа Павла и потом, 21. октобра 1980, упутно писмо Фахриу Оручиу, Председнику Извршног већа (ИВ) Скупштине САП Косово. У допису се нашла копија извештаја владике Павла и писмо о проблемима са којима се СПЦ и њени верници током дужег временског периода срећу на простору САП Косова. Затражен је пријем код Ф. Оручија, али он није могао да их прими „због заузетости“. Свети архијерејски синод СПЦ је одлучио да припремљени „Ед-момоар“ о проблемима СПЦ достави поштом Комисији за односе са верским заједницама Савезног и Извршног већа Скупштине Србије, као и свим архијерејима. (Саво Б. Јовић, *нав. дело*, стр 150-155) Писма институцијама САП Косова и СР Србије била су уобичајена пракса СПЦ и у претходним годинама. Ефеката практично није било.

9 Разговор аутора са протођаконом Радомиром Ракићем, уредником *Православља* у периоду 1975-83. Р. Ракић наводи да су у СПЦ били свесни да сви ти дописи завршавају у фиоци, што су и истицали поједини епископи. Због положаја цркве преовладавао је став да је слање жалби, дописа и меморандума једини могући пут за решавање проблема.

10 *Православље*, бр. 341, 15. јун 1981, 8-9.

Један догађај изазвао је посебно велику пажњу. Током ноћи, 16. марта 1981. године, изгорео је стари конак Пећке патријаршије. Пожар је претио да захвати и зграду новог конака, која је била у последњем стадијуму градње, али су ватрогасци спречили даље ширење. Пожар је изазвао доста контроверзи и нагађања. До њега је дошло пет дана након што је, 11. марта, у Приштини дошло до студентских немира који су прерасли у масовне, насилне демонстрације и побуну албанског становништва.¹¹ Упитна је била и реакција ватрогасаца из Пећи, који су дошли са празном цистерном док је друга, покварена, остала на путу. Највише сумње изазвале су речи сестре Харитине која је сведочила да је видела како је пожар избио на два удаљена места истовремено. По сведочењу Р. Ракића, у круговима цркве је владало снажно уверење да је пожар подметнут.¹²

Извештај о пожару у *Православљу* говори много начином на који је састављен и зато му треба посветити мало већу пажњу. У уводном пасусу наводи се да је дошло до пожара који је вероватно избио због неисправних инсталација. Да би се, међутим, на одређен начин оградиле од овог тврђења, уредништво *Православља* је одлучило да у том делу цитира извештај листа *НИН* о овом догађају.¹³ Сличном методом уредништво се полужило на још два места у тексту. Цитирана ја изјава сестре Харитине како се пожар појавио на два места истовремено као и да је интервеница ватрогасаца била лоша и закаснила.¹⁴ У оба случаја цитати нису били случајни. Њиховом употребом лист је донекле заштићен од евентуалне оптужбе да износи неосноване наводе и омогућено је да се кроз редове провуче уверење цркве да је пожар био подметнут. Пред крај исцрпног чланка, наизглед неприметно,

11 „Шта се догађало на Косову“, *Политика*, Београд 1981.

12 Разговор аутора са протођаконом Радомиром Ракићем.

13 „Конак изгорео, ризница спасена“, *НИН*, бр. 1577, 22. март 1981, 20-21. Извештавање *НИН*-а је строго инаформативно. У чланку нема ни алузије да је пожар могао да буде подметнут.

14 „Пожар се појавио изнад штрикаће радионице, на око 40 метара од првог примећеног пламена, а између та два места није било ватре; ова средња ватра је била много јача и она је узела маха ка средини конака“ (*Православље*, бр. 337, 1. април 1981, 8-10) Радомир Ракић наводи да је пре објављивања извештаја заједно са патријархом Германом неколико пута преслушао траку на којој је било снимљено сведочанство сестре Харитине. Обојица су делили уверење да је пожар подметнут. Међутим, лошу реакцију ватрогасаца приписује пре немару и неорганизованости, него намерној саботажу. У страним мадијима врло брзо су се појавиле спекулације да је пожар подметнут. Како преноси *Наша реч*, *Washington post* од 4. априла у тексту између осталог наводи да је током демонстрација на Косову изгорела и једна зграда српске Патријаршије „под сумњивим околностима“. (*Наша реч*, бр. 325, 1. мај 1981, 1) Сумња да је конак намерно запаљен изнета је и у аустријском недељнику *Die Vochenpresse*. Архив Југославије (АЈ), фонд ТАНЈУГ (112), фасцикла (Ф) 262, *Танјуг*: религија, политика, друштво, страни и домаћи извори.

учава се детаљ који просечном читаоцу у том тренутку није говорио много. Наводи се да је неколико дана након пожара патријарх Герман разговарао са водећим политичким људима покрајине и да су се разговори „између осталог, односили и на стање Цркве на Косову“. Какво је то стање у извештају се не наводи.

Гласник се дотакао пожара у јунском броју. У извештају са редовног заседања Светог архијерејског синода наводи се да је „са посебном забринутости саслушан извештај о пожару који је ноћу 16. марта ове године уништио стари конак Ставропигијалне лавре Свете Пеђе Патријаршије“.¹⁵ И *Гласник* у наставку помиње „прилике“ у Епархији рашко-призренској, али као конкретан проблем наводи само исељавање Срба због „тешког стања“ које „траје већ годинама“. О „приликама“ у епархији достављен је посебан документ ИВ Скупштине САП Косово.

Да је СПЦ морала да наступа крајње опрезно по питању одговорности за пожар сведоче и два документа настала у данима након њега. У првом, извештају о пожару који је патријарх Герман 20. маја 1981. упутио Синоду, накнадно је прецртан део у коме се говори да је до пожара дошло „за време нереда у САП Косово“. Ово је очигледан пример цензуре или аутоцензуре, извршене са намером да се избегне свака, макар и посредна повезаност пожара и албанске побуне. У другом, патријарх Герман у писму председнику Председништва СР Србије Добривоју Видићу, 23. новембра 1981, отворено износи уверење да је конак запаљен и брани оптужене мајсторе који су градили димњак.¹⁶ Слична јавна изјава је у том тренутку била незамислива.

Треба приметити да ни *Православље* ни *Гласник* у текстовима о пожару нису поменули масовне демонстрације које су отпочеле 11. марта и ескалирале 26. марта, за време проласка „штафете младости“ кроз Приштину. На демонстрацијама су доминирале пароле: „Косово република“; „Албанци смо, а не Југословени“, „Косово Косоварима“, „Уједињење са Албанијом“, „Трепча ради за друге“... У наредним данима дошло је до масовне побуне албанског становништва па је 2. априла, на заједничкој седници Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ, донесена је одлука о проглашењу кризне ситуације на територији покрајине и ванредног стања на подручју општине Приштина. ИВ Скупштине Косова донело је одлуку да ограничи кретање на јавним местима, суспендована је настава, затворени студентски

15 *Гласник*, бр. 6, јуна 1981, 106. Чак ни овако индиректна формулација није прошла незапажено. У Танјуговом билтену констатује се да се у црквеним листовима пише „како се православни Срби већ годинама исељавају због тешког стања“. (АЈ, 122, Ф 262, 4. јун 1981) Када се има у виду да се преко 90% вести у билтену односило на деловање католичког клера и Ватикана и писање њихове штампе, много екстремније него што је била једна оваква формулација, јасно је да је и ово био искорак из уобичајене праксе.

16 Вељко Ђурић Мишина, „Два документа једног времена“, *Башићина*, 19, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2005, 217-220.

домови... У покрајину су упућене оклопне јединице ЈНА. Побуна се након тога смирила, али је до повремених окупљања Албанаца долазило све до 17. маја.¹⁷ Одсуство ових догађаја из извештаја листова СПЦ не чуди, с обзиром да југословенски медији о немирима не извештавају све до 29. марта.¹⁸

У наредном периоду дошло је до нешто слободнијег писања медија о ситуацији на простору САП Косово, уз обавезно придржавање терминологије коју су пласирали државни и партијски форуми.¹⁹

Уместо маневрисања текстом и провлачења ставова кроз редове, уредништво *Православља* је употребило нову тактику у броју од 15. јула. На насловној страни објављен је упечатљив наслов „Црква тражи заштиту светиња и верних на Косову“.²⁰ Упадљив наслов, употребљен како би се привукла пажња, пропратио је сасвим штур текст. На једва четвртини стране објављен је извештај о посети патријарха Германа Председнику Савезног ИВ Веселину Ђурановићу од 29. јуна. У извештају су по тачкама побројане теме разговора. Прва је била „догађаји на Косову, с обзиром на расељавање верних СПЦ и стање црква и манастира, свештеника и монаштва на том подручју.“ Друга тачка разговора односила се на „Проблем Богословије Св. Кирила и Методија у Призрену“. Нигде се међутим не наводи какво је то конкретно „стање црква и манастира, свештеника и монаштва“ и какве су природе „проблеми“ са којима се Богословија сусреће. Једино је директно поменут проблем расељавања који је постајао све присутнији у медијима па није било препреке да се конкретно наведе.²¹ Извештај у *Гласнику* доноси потпуно истоветну формулацију речи.²²

17 „Шта се догађало на Косову“, уредник Предраг Вуковић, *Полиџика*, Београд, 1981.

18 Тада је у *Полиџици експрес* објављен говор председника коминиста Приштине А. Фазлија који се дотакао и демонстрација квалификујући их као „непријатељске, организоване и подстакнуте од непријатељских снага“. Тек је *Полиџика* од 3. априла донела заједничко саопштење Председништва ЦК Србије и Председништва СР Србије у коме се наводи да је реч о „организованој активности упереној против уставног поретка [...] са изразито албанско-ирендетистичком позадином“. („Нереди на Косову“, *Наша реч*, бр. 325, 1. мај 1981, 2-3) *НИН*, који је важио за један од листова у којем се најслободније пише, прве текстове везане за демонстрације на Косову и Метохији објавио је у броју од 12. априла. (*НИН*, бр. 1580, 12. април 1981, 9-18.)

19 О догађајима на Косову и Метохији писали су *Полиџика*, *Полиџика Експрес*, *Вјасник*, *Вечерњи лист*, *Свијет*, *АС*, *Дело*, *Побједа*, *Комунист*... *НИН* је су сваком броју током наредних месеци доносио бар по један текст који се бавио проблемима на простору САП Косово, економским стањем, плановима партије и сл. темама. Проблем исељавања Срба ниједном није поменут све до јула месеца.

20 *Православље*, бр. 344, 15. јул 1981, 1-2.

21 Својеврсно зелено светло за отворену причу о проблему исељавања био је текст у *НИН*-у, објављен 7. јула, под насловом „Зашто одлазе“. (*НИН*, 7. јул 1981, бр. 1588, 17-20.) Текст у *Православљу* објављен је седам дана касније.

22 „Догађаји на Косову, с обзиром на расељавање верних СПЦ-е и стања црква и манастира, свештеника и монаштва на том подручју.“ *Гласник*, бр. 7, јул 1981, 126.

Напади на црквену имовину тема су чланка под новим, изненађујуће оштрим насловом, „Умрите попови или - убијање памћења“ у *Православљу* од 1. октобра.²³ Поново је примењена слична тактика као неколико месеци раније, приликом извештаја о разговору са политичким представницима САП Косово. Оштрим насловом, који привлачи пажњу, речено је више него у самом чланку. У њему се говори о судбини Марковог манастира код села Корише, у околини Призрена. Манастир је тешко оштећен у Другом светском рату. СПЦ у послератном периоду није успевала да га поправи и омогући да у њему поново заживи монашки живот. Покушаји да се сачува оно што је остало пропадали су због сталних упада вандала који су остатке манастира палили, рушили и уништавали иконе. На једној од преосталих фресака било је исписано „умри попи“, тј „умрите попови“ на албанском. Аутор је то искористио за наслов текста. Алузија на ситуацију која је владала на читавом простору Косова и Метохије је више него очигледна.

Година је завршена опширним извештајем са свечаности на којој је освећен новоподигнути конак - ризница у Пећкој патријаршији.²⁴ Чланак је написан у строго информативном, на моменте свечаном тону, без било каквог помена „проблема“ и „прилика“. Међутим, три поменуто чланка, поред тога што предствљају заокрет у дотадашњој уређивачкој политици и показују тежњу за слободнијим писањем, одлично осликавају на који је начин уредништво *Православља* покушавало да освари слободније писање са што мање ризика. Још увек избегавајући да отворено говоре о осетљивим темама, они: или преносе текстове других медија, или узгредно кроз текст провлаче важне информације, или жељени ефекат постижу упечатљивим насловом који прати сасвим неутралан текст.

Просечно обавештен читалац на основу текстова објављених током 1981. године може да закључи да су се СПЦ и њени верници сусретали са извесним проблемима на простору САП Косово. Који су то конкретно проблеми били, осим можда исељавања Срба које је неколико пута стидљиво поменуто, није речено. Документи, међутим, откривају њихову праву природу.

Епископ рашко-призренски Павле 18. јуна 1981. доставио је Светом архијерејском Синоду СПЦ представку коју је упутио Комисији за односе са верским заједницама у Приштини, у којој извештава да је примио претеће писмо. Слично писмо упућено је и у манастир Црну Реку јеромонаху Артемију Радосављевићу.²⁵

23 *Православље*, бр. 349, 1. октобар 1981, 5-6.

24 *Православље*, бр. 353, 1. децембар 1981, 1-3.

25 „Српски свештениче, знај да ћеш се питати ко ти пише и да знаш да ти је дошао крај. Сели се брзо српски гаде у твоју Србију. Нећеш дуго ту бити језеро ће ти гроб убрзо примити. Зар си ти дошао да шириш шовинизам. [...] И том брадоњи бискупу ћу браду

Три месеца касније епископ рашко-призреноски Павле поново је био приморан да се обрати властима. Њега је на аутобуској станици у Призрену напао један младић, повукао за браду и ударио. Неколико дана касније, 26. септембра, нападнут је и протојереј Милутин Тимотијевић од стране тројице младића. Свети архијерејски синод је и ову представку доставио надлежним комисијама. Као и годину дана раније, епископ Павле и Синод су инсистирали на покушајима да се проблеми реше редовним путем. Иако је било јасно да њихове представке остају без конкретних резултата црква није желела, а чини се ни могла, другачије да делује.

Из докумената се види да су напади на великодостојнике и имовину СПЦ у Епархији рашко-призренској постајали све учесталији и озбиљнији. Напади на храмове, уништавања надгробних споменика и вербалне претње били су чести и у ранијим годинама. Од почетка осамедесетих, нарочито током и након демонстрација 1981. године, напади су постали чешћи и озбиљнији. О њима се, међутим, на страницама званичних црквених гласила ћутало или су веома ретко помињани, индиректно, кроз редове.

Уредник *Православља*, протођакон Р. Ракић, наводи да су постојала два разлога за ћутање и тек бојаљливе назнаке о проблемима са којима су се српски народ и СПЦ сусретали на Косову и Метохији.²⁶ Први је био недостатак информација које су стизале у саму редакцију. Епископ рашко-призреноски Павле веровао је да треба истрпети све нападе, по сваку цену. Обраћао се надлежним државним институцијама, у којима је наилазио на пристојан пријем, али су све његове представке завршавале у фиоци. Контакти између уредништва *Православља* и Епархије рашко-призренске су били слаби. Други разлог је било постојање свести о потреби аутоцензуре у самој цркви. Након неформалних сугестија, општрије формулације у чланцима су ублажаване, текстови прочишћавани од свега што би можда могло да изазове реакцију власти. Протођакон наводи да уредништво није имало проблема са државним службама и партијским форумима због текстова у вези са догађајима на Космету. Међутим, поучена лошим искуствима из претходног периода, црква је научила да буде опрезна. Зато је уредништву сугерисано да се не иде превише фронтално са текстовима, да се „ћути и трпи“, јер су „правда и истина“ на њиховој стани.

почупати. Јел бо доста национализам српски. Сели се у Србију сели, сели мајку ти српску...“ Такође, у извештају Комисији је наведено да су за време демонстрација „у Епархији рашко-призренској причињене штете од стране шовиниста албанске националности“. У наставку је побројано разбијање прозора на цркви у Урошевцу, скрнављење 38 споменика на гробљу у селу Бресје код Косова Поља и 6 надгробних споменика у селу Штимље. (Саво Б. Јовић, *нав. дело*, 163) Свети архијерејски синод СПЦ донео је одлуку да се извештај и претећа писма проследе и Комисијама за односе са верским заједницама Савезног извршног већа и ИВ Скупштине СР Србије.

26 Разговор аутора са протођаконом Радомиром Ракићем.

У интервјуу који је патријарх Герман дао за београдски недељник *Новосићи* 8, на питање да ли Православље или неко друго гласило Цркве послужи понекад и као полигон за полемику са социјалистичким друштвом, одговорио је: „Ако се догоди да смо принуђени да бранимо неку истину, или да извршимо неку исправку кроз 'Православље', то ни у ком случају не значи да је наше гласило полигон за полемику ма с ким. То је дијалог.“²⁷

Међутим, 1981. година ипак је донела значајне промене. Иако бојажливо, извештавање *Православља* било је знатно отвореније у односу на претходну годину. Када се зна да никакве промене у извештавању није било током читаве претходне деценије, овај податак речито говори сам за себе. Такође, чини се да је након априлске побуне дошло до извесног зближавања између СПЦ и државе, превенство поклапањем одређених интереса, о чему извештавају и поједини страни медији. Текстови са оваквим закључцима могли су се чути на радију *Deutsche welle*, као и у прокатолички настројеним листовима, швајцарском *Neue Zuercher Zeitung* и бечком *Di presse*.²⁸ Иако су ово били чланци првенствено пропагандног карактера, намењени католичким верницима у Југославији, чини се да њихови наводи нису потпуно неосновани.

Година 1982.

Година 1982. донела је значајне промене. Оне су најваљене већ у *Православљу* од 15. јануара.²⁹ Под симптоматичним насловом „Ту кнезови нису ради кавзи...“ пренесен је текст из двонедељника *Дуја*. Уредништво се држало провереног рецепта – пренесен је текст другог листа о теми која се сматрала осетљивом. Међутим, и поред тога што је текст пренесен, његово објављивање је било велики заокрет у уређивачкој политици.

Први пут се наводи кривац за проблеме са којима се СПЦ среће на Космету. То је „албанска иредента“, која је пола године раније постала „званични кривац“ за све инциденте на Косову, након априлске побуне.³⁰ У тексту

27 АЈ, 122, Ф 262, 11. јун 1981.

28 Радио *Deutsche welle* у тексту који је имао превасходно за циљ да покаже угроженост Католичке цркве у Југославији, истиче: „Београд и Србија започели су радикалну промену курса према Православној цркви, пре свега на Косову углавном настањеном муслиманским Албанцима, са намером да зауставе исељавање Срба. Одједном је патријарху у Београду предат новац за национализовану имовину што је требало уследити пре неколико година, а Патријаршија га није могла добити ни путем суда“. *Исидо*, 30. јул 1981; 6. и 13. август. 1981.

29 *Православље*, бр. 356, 15. јануар 1982, 8-9.

30 Уз великосрпски хегемонизам, албанска иредента је проглашена за главни проблем у покрајини. Под овим лоше скројеним термином (иредентисти - лат. *iredento* - присталице иреденте; фигуративно: сви они који теже за присаједињењем неке области која је под туђином, земљи или држави којој би, по праву самоопредељења народа, требало

чија је основа тема страдање манастира Св. Тројице код Призрена, побројани су и бројни други напади на свештенство и имовину СЦП у претходној години. Први пут су читаоци *Православља* могли да сазнају о физичким нападима на епископа Павла и професора призренске богословије Милутина Тимотијевића. Такође, први пут је отворено изнесена тврдња да је конак Паћке патријаршије намерно запаљен. Наведени су и бројни проблеми са којима се сусрећу монахиње манастире Св. Тројице: крађе и убиста стоке, крађа дрва, физички насртаји, силовања, пребијања.³¹ Локалне власти су оптужене да остају неме и допуштају да се иначе познати починиоци извуку некажњено. У тексту се потврђује политика на којој су СЦП и епископ Павле инсистирали:

„Владика Павле им каже да ћуте и трпе. Он жели да оне остану ту, да не напуштају манастир. [...] Српска православна црква ћути, и поред свега, приповеда трпљење.“³²

За разлику од претходних година, када би након једног текста који би се бавио догађајима на простору Епархије рашко-призренске уследила пауза од неколико месеци, следећи текст је изашао већ након месец дана. У таксту под насловом „У име правде и братства“ аутор наступа крајње директно.³³

„Сви знамо да је Српска црква већ дуже време, а нарочито последњих годину дана, на том подручју изложена јавном или прикривеном контрареволюционарном терору великоалбанске иреденте и шовинистичке хистеричке - на жалост без одговарајуће, ефикасне заштите својих неприкосновених уставних и законских права. Напади на Цркву, уз невољно исељавање Срба и Црногораца, били су, у ствари, први озбиљни и упозоравајући симптоми методичне иредентистичке активности у Покрајини.“

Аутор одговара и на примедбе због слабог одговора цркве на ове проблеме.

да припада) подразумевали су се све активности припадника албанске етничке заједнице уперене против реда и мира у САН Косово. Медији су термин прихватили након албанске побуне 1981. када су га у широку употребу увели функционери СКЈ.

31 Поред свакодневних проблема са крађом дрва, нападима на стоку, протеривањем стоке кроз манастирско имање и вербалних претњи, посебно се истичке покушај силовања педестогодишње сестре Херувиме, као и силовање гошће манастира из Загреба. Два пута се наводи да је „силована, опљачкана, изубијана“. Починилац је био младић из оближњег села Рековац. Несрећна жене је побегла у Загреб чим се мало опоравила док је лекар који ју је прегледао и издао уверење да је силлована, иначе странац који очигледно није знао много о ситуацији на терену, одмах премештен у друго место. Младић је остао некажњен. *Православље*, бр. 356, 15. јануар 1982, 9.

32 *Исио*, 9.

33 *Православље*, бр. 358, 15. фебруар 1982, 2. Уредништво је одлучило да текст са осетљивим садржајем поново буде преузет из другог листа. Овај пут међутим, текст је преузет из *Весника*, органа Савеза удружења православног свештенства Југославије, из јануара 1982.

„Замерају Српској цркви што ћути и проповеда трпљење. Црква не ћути: она чини оно што може чинити, свесна осетљивости тренутка. Не жели 'ескалацију српског национализма' и понаша се у највећој мери конструктивно: говори тамо где ваља има смисла говорити, апелујући на савест, на друштвене, националне и државне интересе. Тачно је: Црква проповеда трпљење а проповедаће га и даље јер је то заповест Христова.“

Поново је потребно читати између редова. Аутор истиче да напади на цркву трају већ дуго и да су се појачали након демонстрација. Црква покушава редовним путем, преко институција државе, да се од њих заштити. Прихваћена је терминологија присутна у медијима, извор проблема се види у „великоалабанским иредентистима“ али се у складу са уобичајеним методом равнотеже помиње и опасност од „ескалације српског национализма“. Апелује се на помоћ државе, а у њеном недостатку, аутор верује да црква може да следи само политику трпљења.

Изненађујуће, у јавну расправу се укључио и *Гласник*. Пошто због карактера листа у њему није могао бити објављен текст који би се бавио сличном врстом актуелности као текстови у *Православљу*, уредништво је прибегло опробаном методу како би указало на страдање Срба на Косову и Метохији. У делу листа у коме су обично објављивани текстови из црквене историје објављен је текст под насловом „Писмо са Косова од пре 110 година“. ³⁴ Алужија је била јасна. Реченицама као што је: „Овде вреди више једно Арнаутско говече, које само овуда пролази, него сви христјани и све христјанске цркве. Жалосно је стање наше, које се описати неможе“; није потребан додатни коментар.

Након бурног почетка године наступило је затишје дуго три месеца. Током њих није било тектова који су извештавали о ситуацији са простора Косова и Метохије. Међутим, промена тона и општрији, одлучнији став уредништва *Православља* могу да се прате и током овог периода. За разлику од ранијих година, када је полемичких текстова било јако мало и бавили су се споредним темама, током ова три месеца читаоци су у *Православљу* могли да прочитају четири општра, полемичка текста. ³⁵ Саме теме нису толико значајне колико тон излагања аутора текста. ³⁶

34 Писмо је упућено државном Намесништву и Митрополиту српском 1872. године. У њему су Срби из околине Неродимља извештавали о свом страдању као и страдању манастира Успења пресвете Богородице који се налазио у близини. „Писмо са Косова од пре 110 година“, *Гласник*, бр 3, март 1982, 78-81.

35 „Нека се баве 'душом а не политиком'“, *Православље*, бр. 360, 15. март 1982, 3; „Одговор младе искушенице поводом чланка 'Силом у манастир'“, *Истио*, 3; „Још поводом чланка 'Силом у манастир'“, *Православље*, бр. 361, 1. април 1982, 3; „Има ли граница увредама?“, *Православље*, бр. 363, 1. мај 1982, 3.

36 Ово се треба присетити речи уредника из децембра 1980, у којима одговара на жељу читалаца за полемичким текстовима. „Што се тиче полемике, ми њој прибегавамо једино када морамо, кад смо изазвани. Полемика је трка на кратку стазу, па је позитивно

Слободније се размишљало, слободније писало, па су и црквени листови, са одређене дистанце, пратили тај тренд. У таквој атмосфери створена је могућност да се у броју од 15. маја, на насловној страни, нађе „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову“.³⁷

Апел представља заокрет у односу на читаву дотадашњу уређивачку политику листа. Још важније, Апел представља заокрет у комплетној политици СПЦ према догађајима на Косову и Метохији. По свом тону, ставовима који се у њему износе, чињеница да је објављен на насловној страни званичног листа Патријаршије и да га је потписало 21 свештено и монашко лице, Апел је представљао важну карику не само за разумевање јавног деловања СПЦ, већ и развој косовског питања уопште.

Потписници Апела су се на почетку осврнули на приговоре СПЦ „да ћути и проповеда трпљење“. „Истина је да Црква, научена својим хиљадугодишњим искуством, зна да постоји време стрпљивог ћутања и време говорења. И да је некад њено ћутање речитије од сваког говора (збивања говоре да је њено данашње ћутање баш такве природе, и да је то можда већ речит податак о њеном положају што се до данас није чинила)“. Ћутање цркве оправдава се њеним тешким положајем под комунистичком влашћу. Такође, јасно је да потписници верују да се клима мења, и да наступа „време говорења“, а самим тим и „време деловања“.

У наставку се по први пут користе синтагме које су постале неизоставни део сваке полемике у вези косовског питања током наредних деценија: „Српски народ нема скупле речи од речи Косово“ и „Косово је наше памћење“. Без имало, до тада увек присутне опрезности, повлачи се паралела изеђу страдања Срба у Старој Србији у време османске власти, са модерним страдањем на територији САП Косово. Док се страдање током 19. века може објаснити „турским робовањем“, запањује чињеница да „се све то скоро исто и на исти начин и данас догађа са Србима на Косову. Нема примера из прошлог страдања који се за последњих двадесет година није над Србима на Косову поновио, од угрожавања живота и имања, до паљења

излагање верских истина далеко неопходније, јер смо ми верски (ист. ур.) лист - желимо да се наш читалац боље упозна са вером Православне цркве.“ (*Православље*, бр. 328, 15. новембар 1980, 7) Порука је била јасна. Читаност је важна, али је још важније бити опрезан. Осамнаест месеци касније опрезност је попустила. На то је утицала промена климе у друштву.

37 Апел је упућен Председништву СФРЈ, Председништву СР Србије, Скупштини СР Србије и Св. архијерејском синоду за Св. архијерејски сабор. Текст је достављен и свим већим београдским листовима. *Православље*, бр. 364, 15. мај. 1982, 1-4. Апел је објављен без имена потписника. Након објављивања Апела јавили су се бројни свештеници и монаси, из Србије, Босне и других крајева, који су желели да буду потписници Апела. Атанасије Јефтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Јединство, Приштина, 1990, 407.

Пећке патријаршије, скрнављења светих гробова, непочинства над ђацима и монасима, до слеплења стоке зато што је српска. Сви смо то добро знали иако је то дуго била забрањена 'табу' тема, која је неке смелије коштала често врло скупо.“

За страдање Срба у апелу се оптужују Албанци. Потписници не желе да оптуже читав албански народ али одбијају да прихвате да је то дело „шачице непријатеља“ како се истицало у медијима и на форумима СКЈ. Као одговорне виде и званичне органе Косова. Захтевају да се престане са са губљењем времена на „дискусијама по седницама и комисијама, на репортаже и полемике у штампи и на телевизији“, већ да се предузму конкретне мере као би се спречило даље страдање и егзодус Срба.

Р. Ракић наводи да је његова одлука да се апел објави на насловној страни броја наишла на одобравање у страним гласилима. Честитке стране штампе пратиле су критике и напади у делу домаће.

Један део медија Апел је дочекао са осудом. У томе су предњачили загребачки *Данас* и *Вјесник*. У београдским медијима Апел је нападнут у *Политици* од 15. јуна, и посебно у „НИН“ -у од 23. јуна. У оба случаја аутор је Апел окарактерисао као „опасан корак“ и „изазов национализма“.

На критике је одговорио један од потписника Апела, професор Богословског факултета у Београду, Атанасије Јефтић.³⁸ Текст је писао непомредно након свирепог убиства Данила Миланчића у селу Самодрежи, код Вучитрна.³⁹ Очигледно под утиском злочина, аутор пише без имало аутоцензуре. Он отворено подећа на паролу Албанаца: „Данас један, сутра седам, прекосутра сви ко један“ и „Од Призрена па до Рашке побићемо српске

38 „Са Косова и око Косова“, *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 3.

39 Данило Миланчић је убијен 2. јуна 1982. на пољу, док је напао стоку. Четворица Албанаца су прво брутално претукли њега и његову мајку, којој су сломљене десна рука и десна нога. Пребијеном Данилу је потом Ферат Муја пуцао у груди. Убио га је и ранио мајку која је својим телом покушала да заштити сина. (Јеврем Дамњановић, *Косовска јолџија*, Интервју, специјално издање, 22. октобар 1988, 51-53.) Убиство је изазвало огорчење јавности. Медији су почевши од 4. јуна опширно извештавали о овом злочину. Тема страдања Срба на територији САП Косово била је актуелнија него икад раније, иако се о обиму и методама и даље није могло потпуно слободно говорити. Судбина породице Миланчић била је парадигма судбине Срба на Косову и Метохији током 20. века. Данилов деда, Данило, убијен је током Другог светског рата од стране Албанаца емиграната. Отац Славомир је убијен 1960. године, такође од Албанаца емигранта, шумокрадице. Данилова смрт симболизовала је континуитет злочина и прогона Срба, о коме се до тада ћутало. (Атанасије Јефтић, *нав. дело*, Јединство, Приштина, 1990, 56) Говорећи о убиству Данила Миланчића А. Јефтић наводи да „више оваквих и сличних случајева познато нам је и од раније (бројна убиства Срба на Косову остају чак и непријављена, од страха због освете), и управо је то био један од главних разлога да нас неколицина јавно дигнемо глас у заштиту тог угроженог живља и угрожених му светиња на Косову и Метохији.“ *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 3.

вашке“. У одговору на нападе новинара хрватских новина А. Јефтић истиче: „Неће нас уплашити разноразна етикетирања (називани смо ’националистима’, ’великосрпским шовинистима’, ’милитантнима’, ’агресивнима’, ’политикованима’ итд.) нити оптужба да се ’бавимо политиком’ - која је на тај начин својеврсни монопол новинара - јер бранећи живот и част своје браће, своју и њихову живу Цркву, то није политика, него животна нужда.“

Апел и текст А. Јефтића следила су још два текста на које треба обратити пажњу. У истом броју *Православља*, од 15. јуна, изашао је и текст Дамаскина Давидовића, професора Призренске богословије, о страдању манастира Девич.⁴⁰ Као што је А. Јефтић у страдању три генерације породице Миланчић видео симболично страдање Срба на Косову и Метохији током читавог века, тако је и Д. Давидовић повукао паралелу између страдања манастира Девич и страдања Српског народа. У претходним месецима, уредништво *Православља* је послушавало климу, чекало да други медији покрену поједина питања, често преносило њихове текстове. У тексту Д. Давидовића види се дубина промене. „Како ми треба да схватимо оно што у новинама пише, и то врло често у последње време, да притиска на српски живаљ скоро да и нема, или је врло мали?“ Уместо опрезног наступања путем који су прокрчили други, *Православље* сада критикује друге због кукавичлика и пристрасног, контролисаног информисања. Отворено се оптужују државне установе за нереаговање. Цитирају се речи игуманије Параскеве: „Мислим да има једно десет килограма наших представки и жалби“. Цитира се и неколико представки које је игуманија упутила представницима власти. Из њих се виде бројни примери напада, пребијања, крађа и других најразличитијих метода прогона и притиска које су вршили Албанци из оближњих села.

У следећем броју *Православља* објављен је текст под насловом „Породица Миланчић није напустила огњиште“.⁴¹ Текст представља колаж састављен од више делова различитих текстова објављених у другим дневним и недељним листовима. Извучени су најпотреснији одломци који говоре о трагичној судбини Миланчића, бруталном убиству и изостанку одлучне реакције власти. У самом тексту постоји још једна, на први поглед не приметна димензија. У првом делу текста, који говори и одлучи Миланчића да напусте Косово, преносе се речи мајке, Данице Миланчић. „Више тамо не смемо да живимо. Не верујемо у њину власт. Имали смо пуно пријава, пуно напада. Ништа нам није помогло. Више не верујем у њину власт“. Међутим, чланак се завршава кратким извештајем из *Политике* у коме се наводи: „Даница Миланчић се враћа на Косово. Председник Скупштине СР Србије Бранко Пешић примио је јуче у Београду Даницу Миланчић.

40 „Манастир Девич све угроженији“, *Истио*, 7; 10.

41 „Породица Миланчић није напустила огњиште“, *Православље*, бр. 357, 1. јул 1982, 5.

[...] После дужег разговора, Даница Малинчић је одлучила да се врати на своје имање у Самодрежи.“ Крај чланка је носио поруку. Очи народа, али и СПЦ, биле се окренуте ка Београду, од кога се очекивала помоћ и у кога се и даље, упркос свему, веровало.

Мини-циклус текстова чије је централна тема страдање Срба и СПЦ на Косову и Метохији затворила је Видовданска беседа епископа жичког Стефана, објављена под насловом „Непресушни косовски извори“.⁴² У беседи одржаној на Далматинском Косову, епископ се осврнуо на страдање Срба на Косову и Метохији. „Не смемо да заборавимо ону трагедију која се тамо (на Косову и Метохији - прим.аут.) данас дешава. [...] Догађаји су толико трагични и стравични да се веома често осећамо, као некада пророк Јеремија, који је оплакивао горку судбину свога народа говорећи: „Погледај, Господе, јер ми је туга, утроба ми се усколеба, срце се моје преврће у мени.“

Промена односа према извештавању о страдању Срба на Косову и Метохији види се и из повећања броја тества. У првих седам месеци 1982. године објављено је осам текстова о овом проблему, што је за само један мање него укупно током претходне две године. Још значајније сведочанство је њихов све оштрији и отворенији тон, изостанак аутоцензура и директне оптужбе на рачин дела Албанаца и институција власти. Посебно су била оштра два најученија аутора, А. Јефтић и Д. Давидовић. Уредник Р. Ракић наводи да је уредништво посебно било задовољно текстовима А. Јефтића, који су наилазили на велики одјек. Такође, он наводи да уредништво није трпело притиске због оваквог начина извештавања. Ограничења су више долазила изнутра, од стране кругова који су сматрали да је аутоцензура и даље неопходна и да неке теме не треба превише отворено форсирати.

Крај године и последњи текстови у 1982, чија је су тема били догађаји на Косову и Метохији, објављени су у броју *Гласнику* од 1. новембра и *Православљу* од 15. новембра. Текстови, који се на различите начине баве темом, сублимирају уређивачку политику *Православља*, начин на који су се односили са осетљивим темама и однос СПЦ према проблемима на Косову и Метохији.

Обиман текст „Освећени темељи конака у Пећкој патријаршији“ строго је информативног карактера.⁴³ Након оштрих текстова из прве половине године, који су између осталог говорили и о страдању манастира Девич и монахиња у њему, изненађујуће делују редови о посети патријарха манастиру. „Пре посласка, Патријарх је разговарао са игуманијом о ситуацији у манастиру, као

42 „Непресушни косовски извори“, *Православље*, бр. 368, 15. јула 1982, 9.

43 „Освећени темељи конака у Пећкој патријаршији“, *Православље*, бр. 376, 15. новембар 1982, 6-10. У оквиру текста објављен је и „Говор његове светости господина Германа патријарха српског“, одржан 14. октобра у Пећкој патријаршији.

и у овом делу Косова, где је било и много напада на монахиње, на манастир и манастирско имање и манастирску стоку од стране *неодјоворних лица* (озн. аут.).“ Као да није реч о истим новинама у којима је пола године раније А. Јефтић цитирао албанску паролу „Од Призрена па до Рашке побићемо српске вашке.“ У оквиру текста објављен је говор патријарха Германа одржан приликом посвећења конака. Партијарх је у говору позвао Србе да остану на Косову, да трпе и истрају.⁴⁴ Посебно их је позвао да поштују државне законе, па чак и ако тиме ризикују страдање.⁴⁵

Текст о освећењу новог конака следио је текст под насловом „Напади на српске свештенике и православне вернике на Косову“.⁴⁶ Чланак је била реакција Светог архијерејског сабора на „нападе шиптарских група или појединаца на српске православне манастире и парохијске цркве, на свештенике, свештено-монахе и монахиње, на православне вернике и на српска гробља на Косову и Метохији“ који трају „већ деценијама“.⁴⁷ Из хронолошког прегледа случајева терора и реакција СПЦ (жалби, молби, представки, меморандума) током периода од 1968. до 1982, са посебним освртом на осамдесете, очигледан је континуитет терора и изостанак адекватног одговора државних органа.

Коначно, у истом броју *Православља* објављен је и текст „Српска православна црква и догађаји на Косову“.⁴⁸ Аутор текста устаје против „завере ћутања“ и судбину СПЦ на Косову везује за опстанак Срба на овом простору. Циљ му је да истакне неколико важних елемената неопходних за разумевање повода и узрока терора над Србима и њиховог масовног исељавања.⁴⁹ Ваџан цитат он доноси на почетку текста: „Сада када положај СПЦ на Косову више не третира као државна тајна и омогућено је да се решава...“ У овој реченици крије се одговор на многе дилеме које писање *Православља* током 1982. покреће. Много је јаснија одлука да се инстигира на текстовима

44 „...позивамо свеколико Немањићко потомство, које од памтивека живи на Косову, да остане овде где је. Не напуштајте, децо наша, своја огњишта [...] Знамо да је чак и ваша егзистенција угрожена, али је то све пролазно и привремено.“ *Исјо*, 7

45 „Поштујте, дакле, и државне законе, законе грађанских власти, јер сам Господ Христос је казао да је свака власт од бога дана. Од бога је дано и да праведни Јов страда.“ *Исјо*, 7.

46 *Исјо*, 10-11.

47 СА сабор је одлучио да објави део докумената доји говоре о терору на Косову и Метохији. Након година жалби достављених Комисији за односе са верским заједницама ИВ Скупштине СР Србије, као и органима САН Косово, ништа адекватно није предузето да се тај терор заустави и спречи.

48 *Исјо*, 12.

49 Аутор наводи да се почетак масовног исељавања Срба и терора над њима обично смешта у 1968. или 1961. годину. По његовом мишљењу проблем тада заиста ескалира али се корени насиља виде још у 1941. години. Током периода 1945-1961. терор и његови узроци нису нестали, већ су само привремено угинули.

о страдању Срба и отвореним оптужбама на рачун Албанаца и државних и покрајинских органа. СЦЦ је веровала да ће се интервенцијом државе, пре свега органа СР Србије, проблеми решити позитивно за Србе. У СЦЦ су били уверени да је јавна дебата, покренута током лета 1981, почетак државне интервенције и решавања проблема. Септембра 1982. у Скупштини Србије су се гласно чуле речи да се на Косову „не догађа исељавање, већ протеривање“.⁵⁰

Документи показују да се СЦЦ током 1982. године суочавала са проблемима сличним оним из претходних година.⁵¹ Званичне реакције цркве су такође биле сличне као и раније. Епископ рашко-призренски Павле у више наврата се писмима обраћао Комисији за односе са верским заједницама у Приштини.⁵² Такође, састао се и са Али Шукријом, председником Председништва САН Косово.⁵³ Иако су проблеми са којима се на Косову и Метохији сусретала СЦЦ били несумњиво велики и озбиљни, они се нису много променили у односу на претходне године. Због тога, разлоге у промени уређивачке политике и отвореном, често веома оштром писању црквених листова, теба тражити на другом месту.

Период 1980-1982. године је време појачане репресије над „непријатељима режима“. Број политичких суђења расте у односу на период седамдесетих.

50 ЦК СКЈ 5. јула је расправљао о „контрареволуцији на Косову“. (Ђорђе Борозан, Љубодраг Димић, „У Србији и Југославији“, у: *Земља Живих/The land of the living*, приредио Тихомир С. Илијић, Публикум, Београд, 282). На заседању ЦК СКЈ 17. новембра 1981. донета је платформа за решавање ситуације на Косову и Метохији. У њој се побуна карактерише као „непријатељска акција“, са „контрареволуционарним циљевима“, добро организована и припремљена споља“. У документу се наводи да је основни циљ акције „разбијање Југославије. Снажна критика ПК СК Косова је била посредан знак да се може критички говорити о стању на Косову. (Полиитичка платформа за акцију Савеза комуниста Југославије у развоју социјалистичкој самоуправања, брајтсва и јединства и заједништва на Косову (усвојена на 22. седници ЦК СКЈ 17. новембра 1981), уредник Давид Аглагић, БИГЗ, Београд 1981, 8-11) У том тренутку са Косова и Метохије се било иселило 42,2% свих Срба и 63,3% свих Црногораца. Ђорђе Борозан, Љубодраг Димић, „У Србији и Југославији“, у: *Земља Живих/The land of the living*, приредио Тихомир С. Илијић, Публикум, Београд 2005, 282-3.

51 Напади на манастире Св. Марка код Корише, Девич и Свете Тројице; више десетина обијених, опљачканих и општењених цркава, више десетина оскрнављених гробаља, уз бројне нападе на Србе, њихове куће и имовину. Атанасије Јефтић, *нав. дело*, 54.

52 *Шийтарски феноцид над Србима у 20. веку*, Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, уредник Мирјана Литричин, Жагор, Београд, 2011, 578-581; 594; 616.

53 О састанку са Али Шукријом епископ Павле је детаљно известио Синод. Шукрија је да ће преузети све како би незаконити поступци престали. У извештају, епископ Павле наводи да је увек наилазио на леп пријем код виших власти, али код нижих, где права треба суштински да се остваре, ствар је стајала слабо. *Исцо*, 584-588

Већину међу њима чине Албанци.⁵⁴ Повећана репресија била је и својеврсан показатељ кризе режима. Од 1981. године и процеса Гојку Ђогу расте јавни отпор политичким суђењима.⁵⁵ У таквој клими црква се прилагођавала тренутним околностима. Када су други медији критички извештавали о ситуацији на Косову и Метохији, као што је нпр. било у данима наком убиства Данила Миланчића, у *Православљу* су се могли прочитати изузетно општри, критички текстови. Међутим, када би у медијима била доминантна нека друга тема, настајало је затишје. Све то говори да СПЦ није имала снаге ни смелости да сама у јавности иступи у заштиту свештенства, монаштва и имовине СПЦ, али и Срба уопште. Зато су вешто користили плимку критике коју су покретали други медији, и тада су отворено износили своје ставове.

Промена у уређивачкој политици и све слободније писање, за листове СПЦ представљало је постепено „освајање слободе“, које се касније нису одрицали. Промена, једном извршена, била је трајна. У наредним годинама, и поред периода затишја, *Православље* је постало жесток критичар стања на Косову и Метохији и политике која је на овом простору вођена.

Посебнице

Може се поставити питање оправданости погледа на само три године листова који су излазили деценијама пре и након овог микропериода. Међутим, промене које су се током ове три године одиграле, како у Југославији у целини, тако и у оквиру СПЦ, имале су дугорочне посебнице и неопходно их је детаљно проучити. У овом периоду на Косову је дошло до дестабилизације Југославије која је била увод у њен распад. Ситуација, која је већ дуже време за Србе било неподношљива и доводила до њиховог масовног исељавања, додатно се погоршала. У периоду од 1. октобра 1980. до 30. септембра 1982, од укупно 15 840 новозапослених на Космету, Албанаца је било 14 541 а Срба и Црногораца 208.⁵⁶ Ескалација отвореног албанског деловања у

54 „У периоду од 1981. до средине 1986. ухапшено је и осуђено за „политички криминал“ око 6 500 Албанаца, а само 1986. године, од укупно око 1 400 затовреника, огромну већину чине Албанци. Само у периоду између априла и јула 1986. осуђено је 120 Албанаца, у групама или индивидуално за политичку делатност. [...] Рађње извршења у свим тим масовним политичким судским процесима сводиле су се на: формирање илегалних организација, захтеве за формирање републике Косово у Југославији, на писање непријатељских парола, уношење литературе из референце која је оцењена као непријатељска, контакте са политичком емиграцијом и слично.“ Рајко Даниловић, *Ујошреба нејријателства. Политичка суђења у Југославији 1945-1991*, Завод за уџбенике, Београд, 2010, 309.

55 *Истио*, 49.

56 Момчило Павловић, „Албанци (Шингари) у Србији и Југославији 1944-1991“, у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима*, уреник Никола Б. Поповић, Институт за савремену историју, Београд, 2001, 168.

правцу сецесије Косова довела је и до промене у односу, првенствено Српског државног и пратијског врха, према Косову. Све то је допринело да дође до потпуног заокрета, не само у уређивачкој политици црквених листова, већ постепено и у јавном ставу и деловању СПЦ по питању Косова и Метохије. Овај заокрет, који се одвија најпре у другој половини 1981. и првој половини 1982. године, касније се осетио и у другим сферама српског друштва и постао очигледан до 1986. године

Промена у уређивачкој политици није била тренутна и није утихнула када се плина критике других медија окренула на другу страну. Већ следеће, 1983. године, *Православље* објављује детаљан текст о афери око пожара у Пећкој патријаршији 1981. године, теоријама о узроку пожара и истрази.⁵⁷ У тексту се отворено оптужују званични органи за прикривање, а Албанци за подметање пожара. Након бројних критичких текстова, који су се користили већ описаним методама, да се са што мање ризика изнесу став уредништва, коначан заокрет, и својеврсну трансформацију *Православља* из листа о животу цркве, у новине које критички говоре о друштву, проблемима СПЦ и српског народа, и на одређен начин улазе у политичку арену, означила је серија текстова А. Јефтића „Од Косова до Јадовна“.⁵⁸

Свој допринос је дао и *Гласник*. Пракса започета објављивањем писма косовских Срба из 19. века, у којем указују на тешко стање и тортуру коју трпе од стане Албанаца, постала је редовна такм 1983. године. На тај начин је и овај, првенствено службени лист, дао свој допринос у указивању на проблеме СПЦ и Срба на Косову, и све активној улози СПЦ у покушају да се ситуација на Косову реши повољно по Србе.

„Косовско питање“, односно масовно исељавање Срба као његова важна етапа, суштински је започело Брионским пленумом. Међутим, оно је у јавности отворено тек 1981. године, а сва дубина проблема је постепено откривана тек у наредним годинама. Друга половина 1981. и прва 1982. године су почетак самоорганизовања Срба са Косова и Метохије, које је отпочело састанцима у месним заједницама Косова Поља, да би касније расло до „Петиције 2016“⁵⁹ 1986. године и првих јавних долазака Срба са Косова у Београд. Баш у овим данима и СПЦ је почела да „диже главу“, након дугогодишње дефанзиве. Део црквених кругова је осетио да се на Косову може пронаћи

57 *Православље*, 1. март 1983, 13-14.

58 Путопис аутора, објављен у три броја *Православља*, (*Православље*, 15. децембар 1983, 6-7; 1. јануар 1984, 6-7; 15. јануар 1984 4-5) касније је проширен документима, интервјуима и другим текстовима А. Јефтића и као засебна књига већ до 1987. је имао седам издања. Атанасије Јефтић, *Од Косова до Јадовна: њујни зайиси јеромонаха Аџанасија Јефтића*, Просвета, Београд 1987.

59 С. Ковачевић, П. Дајић, *Хронологија југословенске кризе 1942-1993*, Институт за европске студије, Београд, 1994.

одређени „паралелизам интереса“ са СК Србије и владом СР Србије, што је искористила да постепено постане значајан чинилац у покушајима решавања овог проблема. Црква је наставила да званично проповеда политику „трпљења у тишини“, али је све активније, кад год су то догађаји допуштали, износила свој став о ситуацији на Косову и Метохији, стајала у одбрану својих верника, свештенства, монаштва и имовине, и активно се укључивала у процесе који ће свој епилог имати у последњој деценији деведесетих.

Интервју

Разговор аутора са протођаконом Радомиром Ракићем.

Архивски извори

Архив Југославије, фонд Танјут 112, фасцикле 262-9, *Танјут*: религија, политика, друштво, страни и домаћи извори.

Објављени извори

Политичка илајформа за акцију Савеза комуниста Југославије у развоју социјалистичкој самоуправања, брјатства и јединства и заједничтва на Косову (усвојена на 22. седници ЦК СКЈ 17. новембра 1981), уредник Давид Атлагић, Бигз, Београд 1981.

Саво Б. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Информативно-издавачка установа Српске православне цркве, Београд 2007.

Штитарски геноцид над Србима у 20. веку, Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, уредник Мирјана Литричин, Жагор, Београд, 2011.

Штампа

Православље, 1980-1983. године.

Гласник, 1980-1983. године.

НИН, 1980-1983. године.

Наша реч, 1980-1983. године.

Литература

Батаковић 2006: Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Чигоја штампа, Београд.

Батаковић 2007: Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија - историја и идеологија*, Чигоја штампа, Београд.

- Борозан, Димић 2005: Ђ. Борозан, Љ. Димић, „У Србији и Југославији“, у: *Земља Живих/The land of the living*, приредио Тихомир С. Илић, Публикум, Београд.
- Вујачић 2009: *Како се догодио народ (I)*, „Антиидиократска револуција“ 1987-1989, уредник Илија Вујачић, Службени гласник, Београд.
- Вуковић 1981: *Шта се доиђало на Косову*, уредник Предраг Вуковић, Политика, Београд 1981.
- Вуковић 1989: З. Вуковић, *Ог деформација СДБ до масџока и либерализма: моји сџе-ноџрафски записи 1966-1972. године*, Народна књига, Београд.
- Дамњановић 1988: Ј. Дамњановић, *Косовска историја*, Интервју, специјално издање, Београд.
- Димић 2001: Љ. Димић, *Историја српске државности III, Србија у Југославији*, САНУ, Нови Сад.
- Даниловић 2010: Р. Даниловић, *Услови реба неџријашеља. Полиџичка суђења у Југославији 1945-1991*, Завод за уџбенике, Београд.
- Јефтић 1990: А. Јефтић, *Сџрадања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Јединство, Приштина.
- Јефтић 1997: А. Јефтић, *Ог Косова до Јадовна: џуџни записи јеромонаха Аџанасија Јефџића*, Просвета, Београд 1987.
- Ковачевић, Дајић 1994: С. Ковачевић, Путник Дајић, *Хронологија југословенске кризе 1942-1993*, Институт за европске студије, Београд.
- Петрановић 1988: Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988, III, Социјалистичка Југославија 1945-1988*, Нолит, Београд.

Чланци

- Благојевић 2007: М. Благојевић, „Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије“, у: *Косово и Метохија – џрошлосџ, садашњосџ, будућњосџ*, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд.
- Ђурић Мишина 2005: В. Ђурић Мишина, „Два документа једног времена“, у: *Башџина*, 19, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић.
- Илић 2007: П. Илић, „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста“, у: *Косово и Метохија – џрошлосџ, садашњосџ, будућњосџ*, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд.
- Лакић 2007: З. Лакић, „Положај Косова и Метохије у саставу Југославије“, у: *Косово и Метохија – џрошлосџ, садашњосџ, будућњосџ*, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд.
- Павловић 2001: М. Павловић, „Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944-1991“, у: *Косово и Метохија у великоалбанским џлановима*, уреник Никола Б. Поповић, Институт за савремену историју, Београд.

Petar RISTANOVIĆ

SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND „KOSOVO ISSUE“ 1980-1982

Summary

„Kosovo issue“ was gradually being opened after 1981 April riot occurring in the territory of the Social Autonomous Province of Kosovo. The reactions within the Communist Party of Yugoslavia, setting up the platform and attempts to calm the situation down were followed by more and more liberating and open media reporting. The Serbian Orthodox Church, using its unofficial papers „Pravoslavlje“ and „Glasnik“, tried to make the public acquainted with the situation in the area of Raska-prizren eparchy, as well as with the assaults, exiles, robberies and other problems that the Serbian Orthodox Church and the entire Serbian people used to face. Due to the sensitive position of the Serbian Orthodox Church under the communist regime, the editorials used various methods in order to avoid the criticism and possible negative consequences. Writing itself in time became more and more liberal following the reporting of other media. The Serbian Orthodox Church believed that the Serbian people in Kosovo should remain in Kosovo at all costs enduring the situation until it had been resolved. The change of general public climate and relations, particularly of the Serbian party and state organs towards Kosovo affected the church to develop the idea of matching its views and attitudes on the situation in the Socialist Autonomous Province of Kosovo with the views of party and republic organs. For this reason, the actions of the Serbian Orthodox Church grew more open and direct. The papers of the Serbian Orthodox Church, which used to talk about tradition and everyday life of the church, became one of the instruments for expressing views and participating in social dialogue.

Key words: Serbian Orthodox Church, Kosovo and Metohia, emigration of Serbs, rebellion in Kosovo 1981, ignition of Pec's Patriarchy, „Orthodoxy“, „Bulletin“.